

"Közgazdászok morális igazolása abban a kérdésben rejlik, hogy képesek-e jobbat tenni azt a világot, amelyben élnek"³
John Kenneth Galbraith

A politikai gazdaságtanról

Büttl Ferenc

Az alábbiakban a politikai gazdaságtan és a közgazdaságtan tárgykörökben fogok bizonyos kijelentéseket tenni (részint kutakodni). Mégpedig nem kisebb célt kitűzve, mint a politikai gazdaságtan meghatározása, alapvetően a közgazdaságtannal, mint diszciplínával való összevetés során. A politikai gazdaságtan és a közgazdaságtan különbözőségének feltárásához az igazságosság fogalmát használom, mégpedig nem az elosztásra vonatkozó szűk gazdasági, hanem a jó társadalomra vonatkozó tág filozófiai értelemben vett igazságosság fogalmát.

A közgazdaságtan és a politikai gazdaságtan különbségeit nem csupán elméleti okfejtésben, de példákon keresztül is igyekszem bemutatni, hangsúlyozva a politikai gazdaságtan legtöbb irányzatának általában vett kritikaiságát, valamint kutatási területeinek, irányzatainak sokszínűségét.

- 1) A politikai gazdaságtan a kutatás iránya által meghatározott módszer, szemlélet.
- 2) A politikai gazdaságtan olyan módszer, szemlélet, amelyet az igazságosság keresése határoz meg.
- 3) Mivel az igazságosságot a társadalmi alapstruktúrákban keresi, a politikai gazdaságtan a társadalmi igazságossággal foglalkozik.
- 4) Ebből adódóan a politika gazdaságtan társadalomelmélet.
- 5) A politikai gazdaságtan, mint társadalomelmélet elsősorban a társadalmi igazságosságnak a gazdasági rendszerben megjelenő/gazdasági rendszerre vonatkozó aspektusait vizsgálja.

³ Idézi Uwe Jean Heuser, in: Nagy közgazdászok az ókortól napjainkig. a 192. oldalon.

Fordulat

- 6) Gazdasági rendszeren értve azt a teret, amelyben az emberi élet anyagi feltételrendszere létrejön – részben a dolgok természete, részben az emberi ténykedés/munka által – a politikai gazdaságtan nem gondolja, hogy ez a tér más terektől függetlenül létezne.
- 7) Az anyagi feltételrendszert szűk értelemben meghatározva az emberi szükségletek, vágyak kielégítése okán az emberi történelem kezdetétől valamilyen társadalmilag szervezett módon az ember javakat (és szolgáltatásokat/szolgáltatásokat) állít elő saját maga és mások számára, vagyis a termelés – elosztás – fogyasztás rendszere és annak működési szabályai a gazdaság. Ennek vizsgálata a közgazdaságtan feladata.
- 8) „A neoklasszikus közgazdaságtannal az a probléma, hogy elfelejtett néhány olyan alapfeltevést, melyen a klasszikus közgazdaságtan nyugodott. Adam Smith a legnagyobb klasszikus közgazdász úgy gondolta, hogy az embereket önző vágy hajtja az általános jólét felé, de soha nem állította volna, hogy a gazdasági tevékenység hasznosság-maximalizálásra redukálható. A nemzetek gazdagsága melletti másik fő műve, Az erkölcsi érzelmek elmélete címet viseli. Ebben a gazdasági motivációt rendkívül összetettnek és a társadalmi szokások szélesebb közegébe beágyazottnak ábrázolja. Már a tudomány pusztá nevének megváltozása „politikai gazdaságtanról” „közgazdaságtanra” a tizenharmadik és a kései tizenkilencedik század között is mutatja az emberi magatartás modelljének beszűkülését. Napjaink közgazdasági beszédmódja vissza kellene, hogy nyerjen valamit a klasszikus közgazdaságtannak abból a gazdagságából, amit a neoklasszikus közgazdaságtan elvesztett. Figyelembe kellene venni, hogy a kultúra miként alakítja az emberi magatartás különféle aspektusait, beleértve a gazdasági magatartást. A neoklasszikus közgazdasági perspektíva nemcsak a politikai élet magyarázatára képtelen, amelynek uralkodó érzelmei a felháborodás, a büszkeség, a szégyen, de aligha elegendő még a gazdasági élet számos aspektusának megmagyarázására is. [...]” (Fukuyama 1995, 4-5)
- 9) A politikai gazdaságtan nem gondolja – ellentétben a neoklasszikus/neoliberális közgazdaságtannal –, hogy a gazdasági cselekvések tere, a gazdasági folyamatok, szereplők, események függetlenek lennének a kultúrától, társadalomtól, politikától, erkőlctől. A politikai gazdaságtan nem éri be az emberi lét anyagi feltételrendszerének szűk értelmezésével!
- 10) A politikai gazdaságtan éppen azt a célt tűzi ki maga elé, hogy a gazdaságot a maga „beágyazottságában” vizsgálja, megértse a bizalom, a büszkeség, a szabadságvágy, a nemi szerepek, az évszázados hagyományok, a méltóság, a dicsőségvágy, a szenvedély, a szerelem, a háború, a kétpólusú világtrend, az IMF politikája, a civil mozgalmak, a munkásmozgalom, a forradalom, a

család, a hazaszeretet, ... szerepét, hatását a gazdaságban, illetve azt, hogy bizonyos gazdasági tevékenységek, formák, stb. hogyan hatnak az előbbiekre.

A politikai gazdaságtan nem éri be az anyagi feltételrendszer szűken értelmezett fogalmával, mert úgy véli, hogy az emberi lét anyagi feltételrendszere nem csak az étel – ital (stb.) halmaz, hanem a kulturális, politikai, erkölcsi, társadalmi intézmények, folyamatok, hatások által is meghatározott – és viszont.

11) Tehát a politikai gazdaságtan művelői számára evidencia, hogy a jólét egyenlő jól lét azonosság nem áll fenn. Ezzel a politikai gazdaságok nem tagadják a jólét fontosságát, csupán kizárólagosságát kérdőjelezik meg.

12) A neoklasszikus/neoliberális közgazdaságtan azzal, hogy a szűken értelmezett anyagi újratermelés vizsgálatát választotta, az igazságosság fogalma helyett a hatékonyság fogalmát választotta. A közgazdászok számára a jó élet azonos az adott körülmények között (szűkösség) elérhető legnagyobb jóléttel (termelés vagy jövedelem), vagyis a közgazdaságtan az igazságosságot a hatékonysággá redukálja (Csaba 1999).

13) A társadalmi igazságosságról:

John Rawls azt mondja, hogy „... a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye.”, később pedig ezt: „Azt is mondhatnánk, hogy *a jól berendezett emberi egyesülésnek az igazságosság közös felfogása az alapokmánya.*” [kiemelés – BF] (Rawls 1997, 21 és 23)

John Kekes ezt írja: „*Az igazságosság politikai célja olyan politikai berendezkedés létrehozása és fenntartása, amely a jó élethez akként járul hozzá, hogy a cselekvők elégedettségét arányba hozza életük ésszerűségével és erkölcsösségével.*” [kiemelés – BF] (Kekes 2001, 286)

Platón (Szókratész) az igazságosságot kutatva azt javasolja, hogy „... először *az államot szemlélve kutatjuk milyen is az igazságosság*, és csak azután vizsgáljuk meg az emberen, miben hasonlít a nagyobbhoz, s így kontrolláljuk a nagyobbat a kisebbel összehasonlítva.” [kiemelés – BF] (Platón Az állam 369a), majd beszélgetőtársaival hozzálát az ideális állam képzeletbeli felépítéséhez, amely az igazságosságot tartalmazza, nem pedig az igazságtalanságot, mint a nem-ideális államok.

Azt állítjuk tehát, hogy *a társadalmi igazságosság megkerülhetetlen a közgazdaságtan számára*, hiszen az *ideális állam*, az a bizonyos alapokmány, avagy a jó élethez hozzájáruló politikai berendezkedés gazdasági vonatkozásokkal is bír, illetve amennyiben a gazdasági tevékenységek végzésének mikéntje és hogyanja bizonyos következményeket hordoz magában a jó élet eléréséhez szükséges együttélési szabályokra (az ideális állam), vagyis az igazságosságra vonatkozóan.

Fordulat

- 14) A neoklasszikus/neoliberális közgazdaságtan művelői azzal, hogy figyelmen kívül hagyhatónak tételezték az igazságosság és a gazdasági tevékenység kapcsolatát, pontosabban az igazságosság értelmezhetőségét a gazdaságban a hatékonyság fogalmára szűkítették, azt állították, hogy a gazdaság (működtetése) nem politikai kérdés, hanem matematikai – statisztikai tudományosságon alapuló szakmai kérdés. Ez az állítás téves! A gazdaság (működtetése) és az igazságosság közti kapcsolat nem számolható fel, az igazságosság politikai fogalma pedig elengedhetetlenné teszi a demokratikus vitát és a gazdasági tevékenység politikai meghatározásának nyilvános és széles körű kontrollját.
- 15) Az igazságosság fogalma nem statikus fogalom. Platón azt mondja, hogy az államot a filozófusoknak kell vezetniük, mert ők azok, akik ismerik a jó ideáját. A jó ideája – ebben az értelmezésben – az igazságosság magja: annak a tudása, hogy ki kell alakítani és fenn kell tartani a jó élethez szükséges feltételrendszert, és annak a tudása, *hogy a kérdést (mi az igazságosság?) újra és újra fel kell tenni, mert anyagi- és szellemi világunk/viszonyaink az állandó változás (mozgás) állapotában vannak!* A neoklasszikus/neoliberális közgazdaságtan korlátolt értelmezési kereteit és hatékonyság-központú világát éppen ezért az utóbbi évtizedek legerősebb (legnagyobb hatású) változásai kezdték ki: a globalizáció, az információs technológia/gazdaság, a természeti/ökológiai változások és a tudásalapú társadalom. A XXI. század alapkérdései nem a hatékonyságra vonatkoznak.
- 16) A politikai gazdaságtan hiánya egyértelmű: „... az ember és természeti erőforrások új politikai gazdaságtanának szükséglete ... nyilvánvalóvá vált. ... Az új politikai gazdaságtan, melynek ezekkel a tényezőkkel kellene kalkulálnia, ahelyett, hogy akár a tőzsdéi ingadozásokról adna matematikai pontosságú táblázatot, akár arra pazarolná idejét, hogy megtárgyalja az állami vagyon ideális részesedését a „kizsákmányoló” magántulajdonnal szemben, egy új kritikai elmélet nélkül nem hozható létre. Ennek pedig – elődeihez hasonlóan – kulturális értékmérői vannak.” – írja Fehér és Heller 1995-ben! (Fehér – Heller 1995, 90-91) Tegyük hozzá, hogy elemzésük a helyzetről féloldalas, mert állításukkal ellentétben az *új kritikai elmélet alapján álló új politikai gazdaságtannak igenis foglalkoznia kell a tőzsdével és az állam – piac helyes ágazati arányaival* (stb.), csak nem a neoliberalizmus doktrínereji által hangoztatott hatékonysági elv alapján, hanem az új kritikai elmélet igazságosság fogalma(i) által meghatározott módon!
- 17) Két idézet:
– „A közgazdaságtan annak tanulmányozásával foglalkozik, hogy az emberek és a társadalom miként választják meg a szűkösen

rendelkezésre álló, alternatív módon felhasználható termelő erőforrások alkalmazását annak érdekében, hogy különböző árukat termeljenek, és hogy elosszák őket a társadalom különböző tagjai és csoportjai között a folyó vagy a jövőbeli fogyasztás céljára.” (Samuelson – Nordhaus 1993, 30-31)

– „A társadalomnak helyes egyensúlyt kell találnia a piac fegyelme és a jóléti állam nagyvonalúsága között. Ha józan eszünket érző szívünk szolgálatába állítjuk, akkor a *közgazdaságtudomány részt vállalhat a jólétben élő és igazságos társadalom megteremtésében*. [kiemelés tőlem – BF]” (Samuelson – Nordhaus 2000, 8)

Paul A. Samuelson és William D. Nordhaus Közgazdaságtan című munkája alapmű, nem azért mert tizenhat kiadást ért meg a mai napig, hanem azért, mert egyetemi (főiskolai) alaptankönyvként több tízezer közgazdász gondolkodására hatott az elmúlt évtizedekben, és hat ma is. Nos, az alapművek általában megérdemlik, hogy odafigyeljünk rájuk, és többnyire meg is hálálják figyelmünket. A figyelmes olvasó például összevetheti a 80-as évek közepén megjelent kiadást a kilencvenes évek végi változattal, és meglepődve tapasztalja, hogy az első oldalakra (I. fejezet, Közgazdaságtani alapvetés) a nyolcvanas évek ridegen tudományos közgazdaságtan definíciója mellett a kilencvenes évek végére megjelenik a Józan ész az érző szív szolgálatában alfejezet. Ez nem jelent mást, mint hogy magán a (neoliberális) közgazdaságtanon belül is megjelenik (elismerést kap) az az igény, hogy a közgazdaságtannak túl kell lépnie eddigi önértelmezésén, miszerint a szűken vett anyagi feltételrendszer képezi vizsgálata tárgyát, alapfogalma pedig a hatékonyság; a közgazdaságtannak politikai gazdaságtanná kell válnia!

- 18) A politikai gazdaságtan általánossága és az egyes irányzatok különössége. A politikai gazdaságtan általánosságáról már szoltunk (főként az 1-5 és 10 pontokban), most lássuk miben áll az egyes politikai gazdaságtanok különözösége! A különözöségek az igazságosság elgondolásának különözöségeiből adódnak, mondhatnánk: ahány igazságosság-elmélet, annyi féle politikai gazdaságtan létezik!

Rawls liberálisként – racionális viselkedést, egyenlő mértékű szabadságot, azonos döntési helyzetet (információs állapotot, lásd a „tudatlanság fátyla”) feltételezve –, szerződéselméleti kiindulópontot választ, hogy megkonstruálja az igazságosságot. „Képzeld el tehát, hogy az együttműködésre lépő emberek együtt, közös elhatározással választják ki azokat az elveket, amelyeknek meg kell szabniuk az alapvető jogokat és kötelességeket, illetve a társadalmi előnyök megoszlását. ...Ha egyelőre elfogadjuk, hogy a választás e problémája megoldható, akkor az igazságosság elvei azok lesznek, amelyeket

ésszerűen gondolkodó emberek elfogadnának az egyenlő szabadság egy ilyen elgondolt helyzetében.” (Rawls 1997, 31)

John Rawls szerint ebben a helyzetben az igazságosság két elvét választanák az emberek: 1) egyenlő részesedést az alapvető jogokból és kötelezettségekből, illetve 2) „a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség... csak akkor igazságos, ha ez kárpótlásul előnyöket teremt mindenkinek, kiváltképp, pedig a társadalom legkevésbé kedvező helyzetű tagjainak.” (Rawls 1997, 34)

Marx igazságosság fogalma a kommunizmus: „3. A kommunizmus mint a magántulajdonnak – mint emberi önelidegenülésnek – pozitív megszüntetése és ezért mint emberi lényeknek az ember által és az ember számára történő valóságos elsajátítása: ezért mint magáért-való embernek társadalmi, azaz emberi emberként teljes, tudatosan és az eddigi fejlődés egész gazdaságon belül létrejött visszatérése. Ez a kommunizmus mint kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus = naturalizmus, ez az ember és természet, ember és ember közti ellentmondásos harc igazi feloldása, az egzisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és önigazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása.” (Marx 1981, 107)

John Kekes konzervatív igazságosság-felfogásának egyik alapja az, hogy az egyenlővel egyenlően, a nem egyenlővel nem egyenlően bánjunk (Arisztotelész nyomán), a másik pedig annak a szókratészi gondolatnak az elfogadása, hogy a jó élet és az ésszerű és erkölcsös élet között összefüggés áll fenn, de – harmadik alapként – tagadja ezen összefüggés kétirányúságát, és e kétirányúság hiányát használja fel saját igazságosság fogalma megszerkesztéséhez: „E meggyőződés szerint tehát ha az ésszerű és erkölcsös élet, valamint az elégedett élet közötti kapcsolat megszakad, akkor az igazságosság sérül. Ha pedig a jó élet szükséges alkotóelemei egészen szétválnak egymástól, akkor az igazságosság nem pusztán sérül, hanem erőszakot szenved. ... az igazságosság magja: kinek-kinek azt kell kapnia, amit megérdemel.” (Kekes 2001, 279)

És még sorolhatnánk a különböző igazságosság-elméleteket (utilitarista, kommunitárius, stb.) A lényeg, hogy az igazságosság különböző felfogásainak különböző konzekvenciái vannak a gazdaság helyes működését/működtetését illetően. Különbözőképpen tekintenek a piacra: Rawls az esetlegességet látja benne, Marx az elidegenedést, Kekes az érdem szerinti elosztás lehetséges terét, másképpen a politikai közösségre: Rawls a piaci bizonytalanságok megszüntetését, biztonsággá konvertálását látja benne, Marx az elidegenült egyén és az elidegenítő magántulajdon felszámolását várja tőle, Kekes pedig azoknak az erkölcsi szabályoknak a megfogalmazását és fenntartását, amelyek az érdekek és a hozzájuk tartozó pozitív/negatív juttatások rendszerét megjelenítik. Abban azonban mind megegyeznek, hogy a politikai

közösséget és annak anyagi feltételrendszerét egységben értelmezik, és így valamilyen politikai gazdaságtani alapvetéssé válnak/válhatnak.

Vajon a neoklasszikus/neoliberális közgazdaságtannak nincs igazságosság koncepciója? Van-e olyan alapvetése, amely lehetővé tenné számára, hogy ne pusztán közgazdaságtan, de valódi politikai gazdaságtan (neoliberális politikai gazdaságtan) legyen? Természetesen van ilyen alapvetés! A liberálisnak mondott közgazdászok közül Hayek például írt a liberális társadalom alapelveiről (Hayek 1995), Friedman ugyancsak megfogalmazta, hogy miként látja a gazdasági és a politikai szabadság közti összefüggéseket (Friedman 1996). Továbbmegyek: az elmélettörténet által számon tartott (nagy) közgazdászok mindegyike tisztában volt közgazdaságtana társadalomelméleti vonatkozásaival, vagyis több-kevesebb politikai gazdaságtant is műveltek! (Keynes-től Simons-ig)

Miért tesznek hát úgy a neoklasszikus/neoliberális közgazdaságtan képviselői, mintha nem lenne politikai gazdaságtanuk? Miért tesznek úgy, mintha szigorú tudományt művelnének, és hessegetik el az igazságosságot kutatót, azzal, hogy rossz helyen keresgél, mert kérdései a filozófia, nem pedig a közgazdaságtan illetékességi területéhez tartoznak? Mert az igazságosság keresése (a politikai gazdaságtan) a viták színtere, a társadalmi igazságosság kérdése, illetve annak gazdasági tevékenységekkel kapcsolatos összefüggései nyílt vitákat gerjesztenek: 80-as, 90-es évek neoliberális/neoklasszikus közgazdászai pedig nem szerették a vitákat.

Vélhetően rosszul emlékeztek August von Hayek egy gondolatára: a végét megjegyzték, de az elejét elfelejtették! Az el nem felejtett rész így hangzik: „A piaci rendben senki sem oszthatja el a jövedelmet (mint ahogy egy szervezetben kellett volna történnie), s az előbbi tekintetében igazságos vagy igazságtalan elosztásról beszélni egyszerűen értelmetlenség.” (Hayek 1995, 335) A piac hatékony (a leghatékonyabb) gazdaságszervezési mód, de a piac csak egy eljárás, amely, mint gazdaságszervezési mód nem lehet sem igazságos, sem igazságtalan.

Az elfelejtett rész pedig így: „Ezért azt a kérdést feltehetjük ugyan, hogy igazságos döntés-e tudatosan a piaci rendet választani a gazdasági tevékenység irányításának módszeréül...” (Hayek 1995, 335) A piac tehát csak eszköz, amelynek célja a társadalmi igazságosság! Az igazságosság, amely a liberális paradigmában az egyéni szabadság megvalósulása által hozza létre az ideális állapotot (a jó társadalmat) a cél, a piac spontán rendje pedig a megfelelő eszköz lehet. Lehet! A politika gazdaságtan művelői ezt nem felejtették el soha, de a neoliberális /neoklasszikus közgazdászok igen. *De talán itt az ideje, hogy mindenkit emlékeztessünk rá, hogy az igazságosság a cél, a piac pedig vagy jó, vagy rossz, de mindenképpen csak egy lehetséges eszköz e cél eléréséhez!*

„A tudománynak nem csupán az a feladata, hogy megfogalmazza az igazságosság ideáljait, meg kell mutatnia megvalósításuk útjait és eszközeit is.” állította Léon Walras. Manapság időszerűbb ezt mondani: a tudománynak nem csupán az a feladata, hogy megmutassa az igazságosság megvalósításának útjait és eszközeit, meg is kell fogalmaznia az igazságosság ideáljait!

- 19) A különböző politikai gazdaságtani irányzatok egysége (célkitűzéseik, módszertanuk, szemléletmódjuk egysége), különbözőségeik mellett is szembevetendő. A különböző irányzatokat az igazságosság fogalma köti össze. Mint láttuk a neoliberais/neoklasszikus közgazdaságtannak is vannak politikai gazdaságtani alapvetései, van politikai gazdaságtana, amelyet azonban, hogy az igazságosságról való vitát elkerüljék, a neoliberais/neoklasszikus közgazdászok nem (szívesen) vállalnak fel.

Nos, röviden ennyi! A politikai gazdaságtanról talán, arról, hogy a szerző mit gondol a politikai gazdaságtanról egész biztosan többet tud az Olvasó. A fenti gondolatokkal egyetérteni, és egyet nem érteni egyaránt lehet, az esetleges vita mindig magában hordozza annak a lehetőségét, hogy értelmes gondolatok szülessenek! Addig is ajánlom minden kedves olvasó figyelmébe Gedeon Péter Az átalakulás gazdaságtana és a gazdaságtan átalakulása. című cikkét (Közgazdasági Szemle 1997/1), amely ugyancsak a politikai gazdaságtannal, és annak különböző irányzataival foglalkozik (leíró módon), és bár nem célom valamely konkrét politikai gazdaságtani irányzat középpontba állítása, ugyancsak fel kell hívnom az olvasó figyelmét Amartya Sen munkásságára, aki a modern politikai gazdaságtan kiemelkedő képviselője. Mindez azonban már túlmutat dolgozatom eredeti célján, amely a politikai gazdaságtan általános meghatározása, és a közgazdaságtantól való elválasztása volt.

Irodalom

BOKROS LAJOS [2003]: 130 pont. In: Élet és irodalom; december 19.

CSABA LÁSZLÓ [1995]: A nemzetközi pénzügyi szervezetek és a keleteurópai rendszerátalakító politika. In: Közgazdasági Szemle 95/2

CSABA LÁSZLÓ [1999]: A rendszerváltás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca. In: Közgazdasági Szemle 99/1

FEHÉR FERENC - HELLER ÁGNES [1995]: 1989 uralkodó eszméi. In: Világosság 5-

- FRIEDMAN, MILTON [1996]: Kapitalizmus és szabadság. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FUKUYAMA, FRANCIS [1995]: Erény és jólét. In: 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap, 95/10
- GEDEON PÉTER [1997]: Az átalakulás gazdaságtana és a gazdaságtan átalakulása. In: Közgazdasági Szemle 97/1
- HAYEK, FRIEDRICH A. [1995]: A liberális társadalmi rend alapelvei. In: Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok. KJK, Budapest
- KEKES, JOHN [2001]: A konzervativizmus ésszerűsége. Európa Kiadó, Budapest
- MARX, KARL [1981]: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. In: Marx és Engels Művei 42. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- OAKESHOTT, MICHAEL [2001]: A szabadság politikai gazdaságtana. In: Oakeshott, Michael (szerk. Molnár Attila Károly): A politikai racionalizmus. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- PIPER, NIKOLAUS (szerk.) [1997]: Nagy közgazdászok az ókortól napjainkig. Kossuth Kiadó, Budapest
- PLATÓN [1988]: Az állam. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- RAWLS, JOHN [1997]: Az igazságosság elmélete. Osiris, Budapest
- SAMUELSON - NORDHAUS [1993]: Közgazdaságtan. KJK, Budapest [az 1985-ös 12. kiadás alapján]
- SAMUELSON - NORDHAUS [2000]: Közgazdaságtan KJK-Kerszöv, Budapest [az 1998-as 16. kiadás alapján]
- SEN, AMARTYA [2003]: A fejlődés mint szabadság. Európa Kiadó, Budapest